



Hamam Kültürü

Turkish Bath Culture

ÖZET

Yıkanma kültürü antik Roma dünyasında doğup Osmanlı ile birlikte Anadolu topraklarında yaygınlaşp günümüze kadar ulaşan, temizlikle ilgili zorunlu durumları giderme, kişisel olarak yenilenme, arınma gibi bir ritüeli yerine getiren başlı başına bir kültürel miras olduğu ihtiva etmektedir. Su Türkler için büyük önem taşımakta ve dinlerinde de suyu kutsallaştırmışlar ve seçtikleri dinin temizliğe ve suya önem vermesinden dolayı hamam kültürüne ayrıca ilgi göstermişlerdir. Türklerde hamam kültürü mimari, edebiyatta ve güzel sanatlarda kendine yer bularak hamam yapısı minyatür örnekleri ile karşımıza çıkmıştır. Hamam kültürü günümüzde temizliğin, yıkanma faaliyetin ve dinin gereklerini yerine getirildiği alan olarak kabul görmüş, aynı zamanda tek başına yıkanmak haricinde yerel halkın sosyalleştiği, çeşitli egzersizlerle ve oyunlarla eğlence mekânı, sosyal faaliyetlerin yapıldığı yer olarak kabul görmektedir. Hamam söz konusu olduğunda bir takım alışlagelmiş geleneklerden söz etmek mümkündür. Geçmişten günümüze gelen gelin hamamı, sünnet hamamı, asker hamamı, ramazan hamamı gibi geleneklerle vakit geçirme, yeme-içme, buluşma, masaj, sohbet vb. sosyalleşme ortamlarının olduğu bir mekan olduğundan söz etmek mümkündür. Hamam kültürü ve yaşam biçimi olarak hamamın tarihsel gelişimi, bölümleri, hamama dair buluşmaları sadece kadınlara özgü değil erkeklerinde olduğu, kullanım amaçları gibi konularda bilgiler verilerek hamam kültürüyle alakalı, giyim-kuşam, yeme-içme ve sosyalleşme, soğuklamanın veya ısınmanın, hamamın sosyal yaşamdaki yeri gibi meseleler irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hamam, Temizlik, Sosyalleşme, Gelenek, Giyim-Kuşam

ABSTRACT

Bathing culture born in ancient Rome and become spread in Anatolia with Ottoman coming through today, necessary about cleaning, refreshing yourself, ritual of become purified those are explaining on its own is cultural heritage. Bath culture int Turks found its place in architecture, literature and fine arts, and we came across with miniature examples of bath structure. The bath culture has been accepted as area of body where cleaning, bathing activities and religious requirements are fulfilled today, and it is also accepted as a place where the local people socialize, a place of entertainment with various exercises and games, and a place where social activities are done, apart from bathing. When we are speaking about the Turkish bath, we are talking about some customary bath traditions. Spending time with traditions from the past to present day such as bride bath, circumcision bath, soldier bath, ramadan bath, therefore eating and drinking, meeting, massage, conversation, etc. we can talk about that it is a place where there are socialization environments. Researching some issues such as the historical development of the bath as a bath culture and life style, sections about the meeting about the bath culture, not just for women, but also for men, by giving information on topics such as usage purposes, clothing, eating-drinking and socialization, chilling or warming up, the place of the bath in social life.

Keywords: Turkish Bath, Cleaning, Social activities, Tradition, Clothing

GİRİŞ

Antik dünyada insanlar yıkanma ve temizlik gibi zorunlu ihtiyaçlarını giderebilmek için su kenarlarında yerleşimi tercih etmişlerdir. Suyun bereket sağlamada ve inançlarına göre temizlikte önem sağladığı için akarsulara kutsallık atfetmişlerdir. Su Türkler için büyük önem taşımakta ve dinlerinde de suyu kutsallaştırmışlar ve seçtikleri dinin temizliğe ve suya önem vermesinden dolayı hamam kültürüne ayrıca ilgi göstermişlerdir. Türk kültürünün de önemli bir parçası olan hamam geleneği Türklerin suyu yaratılış mitinde kutsallaştırması ve kişilik vermesinden anlamaktayız.

Su uygarlık tarihi boyunca tüm dönemlerde bedensel ve mekânsal kirlerin arındırmasında vazgeçilmez bir unsur çeşitli hastalıklardan korunmada önemli bir faktör olmuştur. Su aynı zamanda zorunlu ihtiyaç gideren gıda ögesi ve tarımsal ürünlerde, hayvan yetiştiriciliğinde gerekli besin kaynağıdır.

Hamam kelimesi genel anlamıyla suyun ısıtılarak insanların yıkanılması için oluşturulmuş yerlerin adıdır. Kelime olarak baktığımızda dilimize Arapçadan gelen hamam kök olarak “ısıtmak, ısınmak” anlamlarında ‘hâmem, ham’ köklerinden türemiştir (Kahraman, 2017). Hamam kelimesinin sözlük anlamına baktığımızda “ısıtan mekan” manâsında olup, yıkanılma yeri anlamında da kullanılır. Farsça olarak karşılığı germabedir

Gürol Tali¹

How to Cite This Article
Tali, G. (2023). “Hamam Kültürü”, International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal, (Issn:2630-631X) 9(70): 3338-3347. DOI: <http://dx.doi.org/10.29228/smryj.69100>

Arrival: 27 February 2023
Published: 30 April 2023

Social Mentality And Researcher Thinkers is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

¹ Arkeolog, Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eskişehir, Türkiye

(Saim ve Ülgen, 1950). Su kenarına kurulan temizlenme mekanları zamanla isimlerini değiştirerek hamam adını almışlardır. Hamamlar antik çağdan günümüze kadar dönemlerde mimari farklılıklar göstererek toplumda yerini almıştır. Türkçe’de ise hamam kelimesini yunak, çimek, gusülhane, ısıcak, yıkak, munça gibi kelimeler yerini almıştır (Deniz, 2020). Hamam, İbranice kelime olarak bakıldığında “sıcak olması” manasında, insanların kendini kirlerden arındırdığı yer, yıkanma ihtiyaçlarının giderildiği mekanların genel adıdır. İslamın erken dönemlerinde gösterilen temizlenme yöntemi olarak ırmaklar belirtilmiştir. Farklı olarak bakıldığında Antik Roma ve Bizans dönemi hamam mekanlarında görebileceğimiz havuzları günümüz kaplıcalarıyla karşılaştırıp, tedavi amaçlı olarak da kullanılmış olduğunu anlayabiliriz (İnkankur, 1997).

Antikçağ uygarlıklarına baktığımızda yıkanma ve temizlenme gibi ritüellere en çok ilgi gösteren Romalılar olmuştur. Bu ilginin sebebi hamam yapıları vücudun derin temizliğinin yapıldığı kapalı tarihi mekânlar değil o dönemi yaşayan insanların kendi kültürlerini yaşadığı yerlerdir. Özellikle liman kentlerinin girişlerine kurdukları hamamlarla, ticaret yapanların şehre girmeden önce yıkanıp temizlenmesi gelenek halini almıştır. Burada mimari olarak şekillenmiş ve sosyal gerekliliği tespiti olan Roma hamamları karakteristik önemini Roma Dönemi’nde bulmuştur.

Roma’da kültürel bir sembol olarak hamamlar beden temizliğini ve su sesinin insan ruhunda mistik bir hava yaratıp, fiziksel ve psikolojik sorunların bir kenara bırakıldığı huzurun olduğu, hoş sohbetler yapıp ve gündelik sıradan işlerden uzaklaşıldığı insanların birbiriyle sosyalleşip ve kültürel etkileşim içerisinde olduğu yapılarıdır. İnsanlar burada günlük dedikoduları birbirleriyle paylaşırken, iş görüşmelerinden tutun hayata dair bir çok sohbeti burada gerçekleştirmekte, ruhlarını arındırmakta ve aynı zamanda bir kültürel arası etkileşim yaşamaktadır.

Hamamlar günümüzde ise “banyo” denen özel bir konut yapısı içerisinde oda haline almıştır. İnsanoğlu çok eski zamanlardan beri suda gizli güçlerin varlığına inanmış, onları tanrılaştırmıştır. Bedenen olduğu kadar, kendi inançlarıyla suyu ilişkilendirerek bu aradaki ilişkiyi, dinin gereği gibi temizlik alışkanlığına dönüştürmüştür. Her dinde ibadetden önce vücut temizliği önemli olduğu psikolojik rahatlama için gerekli olduğu dile getirilmiş, genellikle roma hamamları tapınak yapılarının yanlarına koyularak ibadet öncesi temizlik olarak öne çıkmıştır (Üçlekan, 1997).

Hamam kültürü, çağlar boyunca insanoğlunun hafızasında süreklilik sağlamakla birlikte, zaman içerisinde şekillenen çeşitli örf, âdet ve geleneklerle birlikte toplum içerisinde kültür birikiminin doğmasını sağlamıştır. Bu bahsedilen tecrübe ve inanışlarında toplumda hamam kültürü olarak isimlendirilir. Toplumsal bir ihtiyaç dışında toplumun gelişmesine yön vermiş olan hamam kültürü, geleneğiyle Anadolu köylerinde ve birçok yerde canlı bir şekilde yaşamaktadır.

Bu halk bilimleri makalesinde, kültür varlıklarımız arasında sayılan hamamlarımızın korunması ve tarihsel gelişimi ve bu kültürün devamı olan Osmanlı hamamlarının toplumda imgenlenmesinin ve sembolik öneminin tanıtılması, bir taraftan somut olmayan kültürel mirası içerisinde barındıran hamamlar somut kültürel mirasla birlikte korunması ve gelecek nesillere aktarılmasına yönelik çalışmalar üzerine önem taşımaktadır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Roma Hamam Kültürü ve Mimari Özellikleri

Antik Romada yıkanma ve temizlenme kültürü sosyal bir alışkanlık haline gelmiş olmakla beraber ticaretin yoğun olduğu liman şehirlerinde ve ticaret yolları üzerinde bulunan kentlerde aynı zamanda bir karantina görevi sağlamaktadır. Romalılar için gündelik yaşamın bir parçasıdır. Hamama gitmek Roma kültürünün önemli bir parçası olmakla birlikte fiziksel ve psikolojik rahatlama mekanlarıdır. Normal bir roma vatandaşı için hamama gidilmesi rutin bir davranış gibi gözüksede bir gelenek, her kesim insanın sosyalleşme alanı haline gelmiştir. Yıkanma işleminin yanı sıra spor, sosyal kulüpler, fiziksel antrenmanlar ve sosyal faaliyetler içerisinde entelektüel konulara sahip insanlar burada olurdu. Roma hamamlarına gelenler yanlarında kölesiyle geliyorsa eğer onlara eşyalarını taşıtırdı. Giriş ücretini ödedikten sonra, farklı soyunma bölümüne geçer vücudu yağlanır, ter banyosu alırdı. Sonra sıcak küvet içerisinde vakit geçirir ve yüzmek için dışarıdaki ılık su havuzuna giderdir. Kölesi yardımıyla vücudunu kuruladıktan sonra ilerleyen vakitlerde varsa eğer konferans salonu, kütüphane gibi vakit geçirebileceği sosyal mekanlara gider çıkarken hamam sahibine şükranlarını sunardı.

Roma hamamları genişçe vakit geçirme, keyifli duygulara açığa vurma yeri; yeme-içme, masaj gibi uğraşlar ve romalı halkın sevdikleriyle bulunma mekanıdır.

Roma hamamları, belirli zümrelerin ait yerler olmayıp, halkın kullanabileceği kamu mekanlarıdır. Hamamların bazıları özel mülkiyete sahip yapılar işletmeleri kendilerine ait olup özel kullanılan yapılar, kamusal olan

hamamların ise hazineden karşılaması yapılır veya sponsorlar aracılığıyla giderleri karşılanan yapılardır. Hamamlarda giriş ücretleri halkın kullanımını yaygınlaştırmak amacıyla düzenlemelere gidilmekte böylelikle teşviği sağlanmaktadır.

Roma imparatorları hamamların insanlara sağladığı psikolojik ve ruhani faydaları haricinde bu yapıları propaganda amaçlı da kullanıyorlardır. Bunun bilincinde olan Roma devlet yöneticileri, inşasında mimaride katı simetri kuralları uygulamış hamam yapıları bugünkü sosyal devlet statüsünde anıtsal yapılardır. Hatta senato seçimlerinde bile hamam inşası vaati, politikacıların en öncelikli olarak yer almıştır. Bunlardan biri Roma İmparatoru Caracalla şehrin dışında yaptırdığı Caracalla Hamamı ilgi çekicidir. Politikacılar yanında Romalı zenginlerde hamam yapılarının sağlık yönünden önemlerini anlamış ve ciddi olarak sponsor olmuşlardır. Güzel bir örnek olarak Latin edebiyatında Genç Plinius olarak bilenen Gaius Plinius'un doğduğu Como gölü kenarındaki Comum şehrinde hamam restorasyonu için 1 milyon sestertius tutarında bağışta bulunması Roma hamam kültürünün ilginç bir numunesidir. Günümüzün bağış yapılan cami yapıları gibi düşünülebilir. Hamamlar aynı zamanda sosyolojik organizasyon olarak devletin işlevsel merkezlerinden biri olmuştur. Bir çok therma denilen büyük boyutlu hamamların süslemeler, sayı, boyut, heykeller ve lüks bakımında boy ölçüşebilecek yapıları imparatorluğun halka armağanı olup gücünü gösteren yapılardır (Çelik, 2018).

Mekansal düzenlemelerine baktığımızda;

Apodyterium: Romalı vatandaşların hamama ilk girişlerinde onları karşılayan mekandır. Burada soyunma ve elbise değiştirme gibi faaliyetlerini gerçekleştirirler. Burada arkeolojik kazılarda odalarda nişler bulunmuş ve muhtemelen bu nişler kıyafetlerin konması içindir. Soyunmalık olarak adlandırılan bu bölümde mekân içerisinde ayrılmış hizmet bölümleri yer alırdı ve alçak mermer sedirler duvar boyunca dururdu.

Frigidarium: Hamamın en lüks odaların olan, ısıtılmayan en soğuk bölümüne denir. Bu bölümde soğuk su havuzları bulunur. Genellikle sıcak havuzdan sonra dönüşte burası tercih edilir.

Natatio: Hamam yapısının frigidarium bölümünde kalan üstü açık ve soğuk sulu büyük yüzme havuzudur.

Tepidarium: Yunanca ılıklik anlamına gelen orta derecede ısıtılmış romalıların hamamda yıkanmada ilk odalarıdır. Soğuk ve sıcak havuzun ortasında düşük derecede ısıtılmış bölümdür. Burada vücut terlemeyle dinlenmeye bırakılırdı. Masajlar yapılırdı. Isıtma zeminden olurdu.

Sudatorium: Buhar banyosu yapılan bu çok sıcak bölüme Roma hamamlarında buharlı terleme odası denirdi. Sıcaklığı yüksek olması için ateşlik kısmına yakındır. Sıcak hava ile banyonun yapıldığı daha sonra sıcak su ile yıkanılırdı.

Laconicum: Buhar hamamı yada buharlı terleme odasıdır. Genellikle bu oda kubbeli ve yarı dairevi şeklinde günümüzün buhar banyosudur.

Caldarium: Roma hamamlarında sıcak salona verilen isimdir. En sıcak mekân. Yani latince karşılığıdır. Bu mekânın olduğu bölüm, sıcak suyun olduğu ve havuzun içerisinde bulunduğu bölümdür ve havuz içerisindeki sıcaklığın stabil olabilmesi için mekânın tepesinde bir kapak olurdu. Caldarium'un etrafında küçük nişler bulunurdu. Salonun içerisinde sıcak su havuzları, oturma yerleri ve banyolar yer alır.

Aleipterion: Roma hamamlarda yağlanma mekanı burada sıcak yağ ile masaj yapılırdı.

Heliocaminus: Bazılarında yer alan güneş banyosu için hazırlanmış odadır. Bu salonlarda camsız açıklı pencereleri vardır.

Palaestra: Hamamlarda spor faaliyetleri öncesinde atletlerin antrenman amacı ile toplandıkları, etrafi revaklarla çevrilmiş avlu. Bu avluda başta spor faaliyetleri ve güreş gibi çeşitli atletik egzersizler yapılmaktaydı.

Roma hamamları içerisinde özen gösteren bir diğer alan revaklarla çevrili boş alan olan bahçelerdir. Roma'nın boğucu ve sıkıcı ortamından kaçınılıp farklı bahçe düzenleri yapılırdı. Roma ve Osmanlı hamamlarını karşılaştığımızda bazı benzerlikler olduğu görülür. Osmanlı Devleti hamamları bütünlük gösteren imaret kütüphane, medrese gibi yapıların yanında yapıldıkları; Roma Dönemi hamam yapılarında ise önu revaklı bir avluyla çevriliydi. Selçuklu Devleti geldiğimizde artık hamam kültürü taş işçiliğini geliştirmiş, kendine özgü günümüzdeki Türk hamamlarının ortaya çıkışı sağlamıştır (Ilıcak, 2020).

Türk Hamamı Mimarisi

Türk hamamı yapısının özgünlüğü konusunda türklerin yaşadıkları yerde inşa edilmiş ve devletin kuruluşundan itibaren sınırlarının genişlediği coğrafyaya bağlı olarak oluşturulmuş ortak bir mimari dile sahip

olup olmadıkları konusunda, mimari olarak roma hamamlarının devamı bir yansıması niteliğindedir. Orta Asya Türklerine ait hamamların nerede inşa edildikleri konusunda arkeolojik kazıların yetersiz olması sebebiyle yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak 449 yıllarında Avrupa Hun İmparatorluğu'nun hükümdarı Attila ya gönderilen roma elçisi Priskos'un anlattığı seyahatnamesine göre, Attila'nın komutanlarından Onegesius'un, Pannonia kenti olan Sirmium eyaletinden getirtilen mimari taşlarla bir hamam yapısı inşa ettirdiği söylenmektedir (Ahmetbeyoğlu, 2014). Eskişehir İli, Sivrihisar İlçesinde bulunan tarihi Gavur hamamı türk mimarisinde kullanılan klasik ılıklik, sıcaklik, sıcak su deposu ve külhandan oluşmaktadır. Hamamın giriş kapısı üzerinde bulunan kabartmada yapım tarihi 1867 yılları olduğunu söyler. Yapı dikdörtgen planlı olup kemerli giriş kapısı üzerinden ılıklik bölümüne ulaşılır. ılıklik odasının üzerini yuvarlak kemerli kubbe kaplar. Hamam beden duvarlarında sıcak havanın dolaşımı için künk izleri görülmektedir. Ermeniler tarafından yapılmış olmasına rağmen Osmanlı mimarisini yansıtan en güzel örneklerdendir.



Şekil 1: Eskişehir İli, Sivrihisar İlçesi, Gavur Hamamı.

Kaynak: Yazar tarafından üretilmiştir, 2019.

Türklerin hamam kültürünü Orta Asya'dan gelen bir plan anlayışıyla Anadolu'ya geldikten sonra öğrendikleri ve komşu ülkelerden esinlendiklerini söyleyebiliriz. Orta Asya dönemi kaynaklarına baktığımızda Türklerin hamam kültürüne Anadolu'ya gelmeden önce de sahip olduklarını göstermektedir. Diğer Müslüman ülkelerinde ilkçağ mimarisi hakimken islamiyetin yayılmasıyla Emeviler devrinde ortaya çıkan beşik tonozla örtülü küçük boyutlardaki yapılan, Türk hamamlarında mekan yapısında belirleyici olmuştur. Sıcaklık bölümüne bakıldığında Orta Asya geleneğinden devam eden dört avlulu plan sanatı burada da inşa edilmiştir (Çelik, 2018). Türkiye Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı hamamlarına baktığımızda ise sıcaklık bölümünün bir bütün olarak çözümlenmesi ve ısıtılması zorunluluğu Anadolu bölgesinde ısıtma sistemine benzer bir yapı kullanılmıştır.

Türk hamam mimarisinin mekân düzenini koruyabilmek için, sıcaklık bölümünün ortada yer alan ana mekânda, bağlanan edilen eyvan ve halvet hücresi sağlamlaştırılarak dağıtım merkezi görevinde kalması sağlanmıştır. Osmanlı döneminde ana mekâna bağlı birbiri sıra bağlı mimari plana sahip ve halvet bölümü hücresi ise münferit olarak yapılmıştır.

TÜRK KÜLTÜRÜNDE HAMAMIN İŞLEVSEL BÖLÜMLERİ

Türklerin yaşadığı coğrafya olan Orta Asya'da bulunan Türk hamamlarıyla ilgili kazı çalışması olmadığından yeterli mevcut bilgi elimizde bulunmamaktadır. Burada gerçekleştirilen arkeolojik araştırmaların eksikliği yeterli veriye ulaşamamızı sağlamaktadır. Aydemir'in incelemesinde Orta Asya'da temizlik geleneği sürdürüldüğü ve Türkler için banyonun büyük önem taşıdığı ve Çin kaynaklarında Türklerin vücut temizliğine çadır hamamlarda yaptığı belirtilmekle beraber zengin Orta Asya gelenekleri ile Anadolu'nun yerel kültürlerini kaynaştırarak bugün bilinen mimari yapıları inşası olasıdır (Çelik, 2018).

Halvet

Hamamlarda bir veya birden çok kişinin yıkanabileceği büyüklükteki sıcak bölümdür. Küçük hücrelere ayrılmıştır. Genellikle kare yada dikdörtgen planlı olabilir. Üst çatısı tonoz kaplamayla örtülüdür. Günümüzdeki hamamlarda göbek taşının bulunduğu odada kurnaların olduğu küçük hücreler olarak

düşünebiliriz. Kişisel ihtiyacın karşılanabilmesi için kişinin kendisine ayrılmış bölümler olarak ve vücut kıllarından arındığı yapı ögesi olarak değerlendirilebilir.



Şekil 2: Eskişehir İli, Sivrihisar İlçesi, Kumacık Hamamı, Halvet bölümündeki devşirme kurna.
Kaynak: Yazar tarafından üretilmiştir, 2019.

Camekân

Camegâh olarak da adlandırılır. Hamama girişin öz hazırlığı burada yapılır. Kirli kıyafetler burada çıkartılıp peştamal sarılır. Hamamların en gösterişli yeri olmakla beraber vücut ortam ısısına basamaklı olarak hazırlanmak için burada geçirilen vakit ile birlikte ani ısınma ve soğumada karşılanacak sağlık sorunlarının önüne geçilir. Burası soyunulan hamamın giriş kısmından sonraki camlı bölümlere verilen addır. Hamamla ilgili ritüel bittikten sonra tekrar buraya dönülür serinlemek için ayran ve aromatik sular gibi soğuk içecekler tüketilir.

Külhan

Hamamın suyunun ısıtıldığı ateş yanan en sıcak bölümü olmayıp hamam yapısının altındaki boşluklara sıcak hava kanallar vasıtasıyla verilerek hamamın mekânsal olarak tümünün ısınması sağlanır. Bunun yanında duvarların içerisinde bulunan hava tahliye kanalları vasıtasıyla yapının beden duvarların da ısınması gerçekleşir. Bu bölümde ateşi yakma ve diri tutma görevi Külhancının sorumluluğundadır. Osmanlı'da külhancının yanında kimsesiz çocuklar ve evsizler de kalırdı. Sekilerin altında biriken kül tabakasının temizliği bakımı onarımı alanın dar ve genişliğine bağlı olarak çocuk işçiler ve cüceler tarafından sağlanırdı.

Cehennemlik

Hamamların ısınmasını sağlayan, halvet ve ılıklik bölümlerinin altında sıcak havanın dolaşmasıyla ısıtmaya yarayan kanallara denir. Ocaklardan çıkan sıcak havanın hamam duvarları ve zemin içerisinde gezinerek bu bölümü ısıtır.

Tüteklik

Cehennemlikte dolaşan sıcak havanın dışarı atılması ve duman dolaşımını sağlamak amacıyla duvarlar içerisine düşeyde bırakılmış olan seramikten yapılmış künktür. Tüteklikler kubbenin iç kısmında geniş olarak, dış kısmında dar olacak şekilde konik bir kesite sahiptir. İç hacimlerinin ısı ve nem dengesinin sağlanabilmesi içeride oluşan fazla buharın dışarıya atılabilmesine yardımcı olur. İçeride oluşan hava sirkülasyonun stabil olabilmesi için yükseltmiş döşeme sistemi olarak yapıya ilave edilmiş unsurlardır.

Havuz

Antik çağlardan bu yana insanlar sıcak sudan faydalanmış olup, mekanın üstü açık olan yapılara ılıca, eğer açıksa kaplıca denilmekteydi. Kaplıcalarda hamama giriş yapıp soyunma odasından ayrıldıktan sonra soğuk su ile yıkanma mekanı olan Frigidarium olan havuz içerisinde yüzdükleri bölümdür. Burada insanlar yüzüp sıcak suyun verdiği rahveti alırlar. Havuza girildiğinde damarlar genişler, vücuttaki toksinler atılır. Havuz aynı zamanda termal ve tedavi maksatlı olarak kullanılır.



Şekil 3: Eskişehir İli, Sivrihisar İlçesi, Karahisar Hamamı Havuzu.

Kaynak: Yazar tarafından üretilmiştir, 2019.

Şadırvan

Anıtsal mekanlar haline gelen camekân bölümünde bulunan, dinlenme ve ferahlamayı sağlaması için üstü kubbeye kapalı, musluklardan sular akararak süs elemanı olarak bulunurdu. Bazı şadırvanlarda sütunlar ile çevrilidir. Şadırvan Osmanlı hamam mimarisinin temel öğelerindendir.

Cam

Mekan içerisini aydınlık sağlaması için kubbelerin üzerindeki altıgen şeklinde küçük aydınlık delikleri kullanılır. Bunlar altıgen veya yuvarlak şekilde konik şekilde dışarıya doğru daralan büz formunda olup aydınlatma görevinin yanında nem ve su buharının mekândan tahliyesine olanak sağlar. En güzel örneklerden birisi Eskişehir İli, Han İlçesi'nde bulunan hamam yapısıdır. Roma dönemine ait olan hamam yapısının kubbesine nizamî ölçülerde yapılan aydınlatma delikleriyle içeriye gün ışığı girmesine olanak sağlanmıştır.



Şekil 4: Eskişehir İli, Han İlçesinde bulunan Hamam yapısının kubbesi ve sağda Sivrihisar İlçesi, Çifte Hamam kubbe aydınlatmaları.

Kaynak: Yazar tarafından üretilmiştir, 2019.

İslamiyet öncesi Arap uygarlıklara baktığımızda hamam yapıları incelendiğinde, Mısır'da Tell El-Hamarna'da erken banyo örneklerinde Türklerin hamamlarındaki gibi mekânsal düzenin olmadığı, banyo yapmak için yapı içerisinde bölüm bulunduğu, hamamlar için ayrılan mekân düzeninin bulunmadığı görülür. Türkçede rus hamamı olarak geçen banya Rus hamamlarının Türk hamamlarına benzetilmesi, Roma İmparatorluğunun karakteristik yapılarından olan hamamlarıyla karşılaştırarak, hatalı veriler üretilmiştir. Halbuki Türklerin kendilerine has milli bir karakteri olduğu unutulmamalıdır. Türk hamamları Roma hamamlarının devamı mahiyetinde olduğu düşünülse bile toplumsal ihtiyaçlar mahremiyet ve genel kullanım bakımından kendisine eklenen özel yapı öğeleriyle kendi içerisinde tasnif edilip sınıflanması daha uygundur (Avcı, 2021).

TÜRK HAMAM KÜLTÜRÜNDE KULLANILAN MALZEMELER

Hamam Kütüğü genellikle meşe ağacından olup uzun süreli ve stabil yanmasından dolayı külhanlar tarafından tercih edilen iri odundur. Lüle, suyun geçtiği kullanılan mimari parçaya göre şekillenebilen musluksuz borudur. Kurna, hamamlarda musluğun altında bulunan, içinde suyun olduğu; yuvarlak yarım küre içi

boşaltılmış, mermer veya taştan yapılan küçük teknelerdir. Sabun, hamamlarda kullanılan vücut temizliğinde en önemli temizlik maddesidir. Kese, bez şeklinde ya da doğal lif kabağından işlenerek elde edilen gözenekli özelliği sayesinde vücuttaki kirleri ovarak çıkarmak için kullanılan kumaş türü malzemedir. Özellikle sedev hastaları ya da cilt rahatsızlığı olanlar tarafından sıklıkla tercih edilir. Bunun yanında denizden elde edilen süngerler de vücut temizliğinde kullanılan diğer bir doğal üründür. Tas, gümüş yada bakır alaşımı metallerden yapılan üzerinde Anadolu motiflerinin hakim olduğu bezemeler bulunan vücuda su dökmeye yarayan metal kaplardır. Futa, hamama girerken üzerine sarınılan peştamal benzeri ipekten yapılmış kırmızı beyaz renk tonlarında olan kumaşlardır. Gri-siyah olanlar hamamda çalışanlarca kullanılır. Takunya, hamamlarda havuzda ve yıkanma çevresinde kullanılan üzerinde kayış bulunan ve deriden yapılmış, tabanı sert ağaçtan yapılmış yüksek, yürürken tak-tuk ses çıkartan terliklere denir. Kirli suyla teması kesmek amacıyla takunyalar tabanı yüksek olacak şekilde imal edilirler.

Bunlar haricinde hamamlarda yıkanma malzemeleri olarak bakır, pirinç veya gümüşten hamam tasları, içerisinde eşyaların konulduğu kazana benzer kirdenlikler, sabunların koyulduğu kildenceler, tasma şeklinde ayağa giyilen nalınlar, yıkama sonrası saçlar taranırken ayna, kadınların süsleme objesi sürmedan gibi kişiye özel malzemeler ve hamamda ikram malzemeleri olan geniş ağızlı ve gövdeli leğen, tütsü gibi malzemelerin yakımında kullanılan buhurdan, gül suyu ikramı ve serpiştirilmesi için gülabdanlar gibi objelerde bulunmaktadır. Lif, sabun gibi malzemelerin koyulduğu tepsi sabunluklar da vardır. Sayılan malzemeler kişilerin ihtiyaç ve isteklerine göre çeşitli işlevsellikte yapılmışlardır. Erkeklerin kullandıkları ürünler kadınlara göre çok daha sınırlı olup, saç ve sakal tıraşında kullanılan berber malzemeleri bunlar; Tıraş için fırça ve usturalar, aynalar, tarak keseleri olarak kullanılmaktadır. Yine hamam sonrasında hamam berberlerine uğrama, hacemat etme, sohbetlerde kullanılan nargile ve metal ikram objeleri de vardır.

Kadınlar hamamında ise temizlik ve bakım malzemeleri daha çok erkeklere kıyasla gösterişlidir. Kadınların özel kullanım eşyalarından ince işçilikli üzerinde çeşitli desen ve motiflerin yer aldığı kirdenlikler, sabunların koyulduğu kildenceler, kadınların süsleme objesi olarak kullandığı sürmedanlar, taraklar, aynalar, nalınlar, hamam sonrası kullanılan ikram malzemeleri kahve takımları, tütsü gibi malzemelerin yakımında kullanılan buhurdanlıklar, gül suyu ikramı ve serpiştirilmesi için gülabdanlar temel kullanılan malzemelerdir. Halkın istifa ettiği yerel hamamlarda bu objelerin tamamı yer almayabilir. Düğün merasimi öncesi gelinlerin merasim hazırlığında hamamın özel bir yeri var olup kullanılan objeler ise kişinin statüsüne bağlı olmakla beraber; meyve tası, şerbet, mumluk, pirinçten yapılmış ve tombaklanmış kına tası gibi tamamlayıcı objeler bulunmaktadır (Kalyoncu, 2021).

TÜRK EDEBİYATINDA HAMAM KÜLTÜRÜ

Toplumsal hayatta her alanda önümüze çıkan hamam kültürüyle ilgili birçok kelime ve tabir bulunabilir. Antik dönemde olduğu gibi Divan edebiyatında da hamamlar, özellikle soğuk mevsimlerde, herkesin bir arada olduğu muhabbet ortamı kurdukları mekânlar olarak karşımıza çıkar.

Divan edebiyatı, sosyal yaşamın her alanından eserler olarak ortaya çıkan ve farklı malzemelerle şekillenen nice şairler ve yazar yetiştirmiş, toplumun alt benliğini oluşturan bir edebiyattır. Bu şairler için hamamdaki güzellikleri kasidelere aktaran hayatın önemli bir parçası haline getiren, bir çok şairin edebiyatında hamamla ilgili geçen manzumelere konu olmuştur.

Türk yazarlar ve şairleri, edebiyatın yazım kuralları dahilinde hamamda geçirdiği vakit süresince gördükleri, sohbet konusu olan ve hatıra hissiyatını yaşatan bir çok eşyayı, kendi tasvirleriyle anlamlar yükleyerek şiirlerinde başarıyla kullanmışlardır. Bu kullanım şekli hamam kültürünü konu edinen şiirler olabilmektedir.

Edebiyatta hamamlar, bize âşıkların sevgilileri ile buluşma ve sohbet etmeyi hayal ettikleri mekânlar olarak karşımıza çıkar. Âşık kimseler, özlemine çektiği sevgiliyi karşılaşılabilmekle umuduyla hamamda görebilecek olan sevgisini güçlendirecek ya da sevgiliyle buluşma özlemi çekerek sürekli hamama ziyaret gerçekleştirecek. Divan edebiyatının yazarları ve şairleri, bu bilinçaltı yansımaları içerisinde hamam ve hamamla ilgili kelimeler, methiyeler düzerek şiirlerini yorumlamıştır. Çok yaygın olmamakla beraber bu kültürel yapılar unsurunda yazarlar tarafından mani yazım tekniğiyle teşbih, benzetme, nazım koşma gibi tekniklerin yanında önemli bir unsur, şiire ahenk katma ve bazen de imgelemeyle sevgilinin aşkına kavuşma isteğiyle yanan; bazen ise sevgililerin beraber olamadığı aşkıyla buluşma heyecanını yaşadığı yer olarak sanatını icra etmiştir.

Çapkınlığın ne kadar naif, sempatik, zararsız olduğunu anlatan, gülümseten ve onu ders vererek yaşatan şiirlerden:

“Erkekler hamamında Süleyman

Az namussuz adam değilmiş hani

Kalkıp dosdoğru Eskişehir'e gitti

Geçirdiği gibi başına şapkasını

Enflasyon parasıyla otuz lira" (Süreya, 1955)

Aynı zamanda birçok atasözünde, hamamlarla ilgili manalar yükleyerek nesilden nesile anonim olarak aktarılmıştır.

Bir işe girişip bedelini güçlüklerini, sıkıntılarını, fedakarlığı göz önüne aldığımız ve bu işin masrafını sorumluluğunu kendi isteğimizle kabul ettiğimiz durumlar için kullanılan:

"Hamama giren terler"

Maddi durumu iyi olmayan kimseler için yuva kurmalarının zor olduğu durumlarda evliliklerinin sıkıntı içerisinde geçeceği birinin varlıklı olması gerektiğini anlatan atasözlerinden:

"İki çıplak bir hamama yakışır"

Aynı işi yapıp kimin daha iyi, kimin daha kötü durumda olacağı yapılan işin sonunda olacağını belirten bir atasözü:

"Ak göt kara göt, hamamda belli olur."

Bunlar gibi hamam kullanımına verilen örnekler dahilinde, hamamlarda görülen güzellikleri ve yapılan eğlenceleri anlatırken aynı zamanda düşündürülen hamamla ilgili çoğu kelime değişik anlamlar yüklenerek kullanılmıştır.

HAMAMLA İLGİLİ İNANIŞ, GELENEKLER VE GÖRENEKLER

Türk hamamına örnek olarak gösterilen diğer uygarlıkların yıkanma yapılarından gerek mimari gerekse sosyal açıdan çok farklıdır. Toplumumuzda hamamlar, temizlik gibi ihtiyaçların yanı sıra; birtakım, inanış, gelenekler ve göreneklerin oluşmasını sağlamıştır. Mesela kadınlar kendi özel zamanlarında hamamlarda günler yapmış, çocuklarının kırkı çıktığında akraba, komşu misafirler hamama çağrılmış, yemekler yenilerek, hamam kültürü denilen bir anlayışın doğmasını sağlamıştır. Bu birlikteliklere ek olarak nişan, düğün gibi özel günlerde kız görücüye çıkılmıştır. Özellikler erkek çocukları olan anneler oğulları için kız beğendiği mekanlar olan hamamlar, ev yaşamında boğulan türk kadınları için sosyalleşme yeri olmuştur. Bu kültüre ait birçok unsur günümüzde de devam eder.

Hamamdan Çıkarken Ayaklara Soğuk Su Dökmek

Eskiden hamamdan sonra toksinlerin vücuttan atıldığında uzun müddet hamamda kalınıldığından yıkanıp çıkmak üzereyken, kanın beyne gitmesinin azalmasını önlemek için ayaklarına bir tas soğuk su dökmek âdettendir. Ayaklara soğuk su döküldüğünde, kan beyne daha fazla gider ve baş ağrısını önler.

Cinlerin Hamamlarda Yaşamaları

Halk arasında cinlerin güzel ve gösterişli olduğu ve onu gören insan olmadığı için çok güzel ve çekici oldukları söylenir. En çok çeşme, pınar ve hamam gibi yerlerde olduğu ve insanlardan kaçıp ve göze görünmediğinden bahsederler. Buna en güzel örnek Eskişehir'de Hamamyolu caddesini kesen Köprübaşı Caddesi'nin hemen sol girişinde Sultan Termal Otel ile yan yana bulunan Has Hamam cinlerle ilgili vakadır. Rivayete göre kamyoncu bir zatın yolu Eskişehir'e düşer, çok işittiği Eskişehir hamamlarından birine, Has hamama hem temizlenmek hem de yolun yorgunluğunu üstünden atmak amacıyla girer. Sonrasında cinler zannettiği insanları görür. Hemen çıkarak Hamamyolu caddesinde sabahın köründe peştamalıyla koşmaktadır. Yolda iki zabıtayla karşılaşır; 'çabuk benimle gelin, hamamda ayakları çarpık adamlar gördüm, koşarak kaçtım ayakkabıcılara girdim orada da ayakları çarpık adamlar vardı.' Adamın halinden etkilenen zabıta, adamla birlikte has hamama gider ancak hamam kilitlidir. Adam; 'kıyafetimi görmüyor musunuz, şimdi ordan çıktım hatta eşyalarım içeride..' yan taraftaki has otele gidilir, hamamın kapısı açtırılır, hamam boştur ama adamın eşyaları içerdedir. Bu gibi hikayeler göstermektedir ki batıl inançların da hamam kültüründe yeri vardır.

Hamamlara Gelin Götürülmesi

Bizans döneminde hamamlara gelin götürülmesi geleneği vardı. Kadınların hamam yıkanma bölümü için ek bir bölüm bulunmaktaydı. Gelinin hamama götürme töreni bugün de devam ettiğini söyleyebiliriz. Gelinin hamama uğurlarken saz çalgıları eşliğinde, özenli ve güzel işlenmiş gelin kurnası hazırlanarak götürülürdü. Gelinler kıyafet olarak kabarık giysiler yerine gömlek takımı tercih ediyordu. Peştamal veya işlemeli iki havlu alınırdı. Bu havlulara makrama denirdi.

Herkesin şenlik içerisinde elinde tef gibi müzik aletleri ile maniler söylenirdi ve göbek taşına uzanmış olan gelinin üzerine bozuk paralar atılırdı (www.giresun.ktb.gov.tr, 2022) Bu gelenekler Anadolu topraklarında ve Balkan ülkelerinde Osmanlı'nın bir etkisi olarak halen devam etmektedir. Günümüzde kına tepsisi içerisinde avuç içlerine yaş kına yakılarak, kurnalar, göbek taşı süslenerek, çeşitli ikramlıklar yapılarak sürdürülmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Turizm Açısından Türk Hamamları

Günümüzde inanç turizm gibi alternatif turizm kapsamında hamam turizmi hızla gelişmektedir. Gerek geleneksel öğelerin tanıtılması gerek mimari açıdan turistleri etkilemesi bakımından başlı başına turistik ürün niteliğindedir. Turistik seyahat dediğimizde insanların seyahatleri boyunca gezme, yeme, içme, eğlenme gibi faaliyetlerini gerçekleştirdiği ortamlardır. Eğer Türk hamamları da bu kültür turizmi içerisinde yer alırsa çekici olabilir.

Türk Hamamı termal kaplıcalar, sağlık ve güzellik merkezleri ile butik otel işletmelerinde ayrıca satılabilecek ürün olarak tanıtılmakta olup turistler arasında en bilinen turizm alanlarından biridir. Mineralli sular bakımında doğal kaynaklara baktığımızda Türkiye dünyada önemli ülkeler arasında yer alır. Artık günümüzün sağlık merkezi olarak, kaplıca ve hamamları görebiliriz.

Alternatif turizm türü olarak sağlık ve güzellik turizmi içerisinde bulunan Türk Hamamı, yurt dışında tanıtılmakta yabancılar tarafından keseleme, köpürtme, ovma ve aromatik yağlama işlemleri için gelmektedir. Türkiye'de turizm açısından önemli mevcut termal kaynaklarına bakarsak; Eskişehir - Sakarılıca Kaplıcaları, Rize - Ayder Yaylası, Bursa - Oylat Kaplıcaları, Ankara - Kızılcahamam, Afyonkarahisar - Gazlıgöl Kaplıcaları, Denizli'de antik dönemlere kadar uzanan Pamukkale Travertenleri, Samsun - Ladik, Yalova - Armutlu ve Termal Kaplıcaları, Bursa kaplıcaları gibi şehirler tesisleri ün yapmış termal yerlerdir. Kaplıcalar, şifalı sulara sahip olduğu için çevresine otel, pansiyon tarzı tesisler kurulur. Hamamın Türk kültüründe önemli yere sahip olması nedeniyle hem iç turizm hem de dış turizmde önemli bir potansiyel sahip olmuştur.

Sonuç

Hamamlar, uygarlık tarihinde insanların temizlik ihtiyaçlarının gidermesinin yanında Orta Asya Türk geleneklerinin içerisinde kendine yer bulmuştur. Hamamların günümüz yaşamı içerisinde sadece temizlik amaçlı değil sosyalleşme ve çeşitli geleneklerin devam ettirildiği bir mekân olarak kullanılması halk bilimi içerisinde hamam kültürü denilebilecek olgunun ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Türk yaşamı içerisinde sosyal ve kültürel etkileşimin yaşandığı renkli mekânlar arasında yer edinmiş hamamlar, kaplıcalar olarak Turizm içerisinde daha çok önem verilmeli, banyo yapılan bir yer olmanın dışında burada yaşanmışlıkların, inanç ve geleneklerin üzerinde durularak, kültürel mirasımıza sahip çıkılmalıdır. Hamam kültürü tarih boyunca Türkiye'de önemli bir yere sahip olmakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla gerilemeye gitmiş ancak günümüzde bu yapılar restore edilerek bir çok geleneksel hamam yabancı turistlerin ilgisini çekerek ülke turizmine katkı sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Kahraman, S. A. (2017). Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde Üç Başşehrin Suları, Z Dergisi
- Saim A., S. Ülgen (1950). Hamam, Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, c. 5, 1. Kısım, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 174-178.
- Deniz, T. (2020). Kültürel Miras Kapsamında Safranbolu'da Geleneksel Hamam Kültürü, Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, ISSN: 2602-3520 E-ISSN: 2547-9865 Cilt: 5, Sayı: 2, 3-24.
- İnankur, Z. (1997). 19. Yüzyıl Avrupa'sında Heykel ve Resim Sanatı, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1389.
- Üdekan, A. (1997). Türk Hamamı, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. II, Yem Yayın, İstanbul, 752.
- Çelik, E., Aydemir, A.I. (2018). Türk Hamam Mimarisinin Yapısal ve Mekânsal Özellikleri, Cilt: 11 Sayı: 2, 275.
- İlıcak, G. (2020). Kültürel Bir Değer Olarak Hamam ve Efsanelerde Kullanılışı, Tarih Okulu Dergisi, Sayı XLVIII, 3583.
- Ahmetbeyoğlu (2014). Ochsenschlager ve Popov, 1973, 85.

- Çelik, E., Aydın, A.I. (2018). Türk Hamam Mimarisinin Yapısal ve Mekânsal Özellikleri, Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergisi, Cilt: 11 Sayı: 2, 277.
- Çelik, E., Aydemir, A. I. (2018). Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi, Cilt: 11 Sayı: 2, 275.
- Ilıcak, G. (2020). Kültürel Bir Değer Olarak Hamam ve Efsanelerde Kullanılışı, Tarih Okulu Dergisi, Sayı XLVIII, 3583.
- Avcı, O. (2021). Türk Hamamının Özgünlüğü, Sanat Tarihi Dergisi, 30/2, 1475.
- Kalyoncu, H. (2021). Türk Hamam Kültüründe Metal Objeler ve Objelerin Form ve Bezeme Özellikleri, Cilt8 Sayı 16, 400.
- Levend, A. S. (1984). Türk Edebiyatı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 275.
- Pala, İ. (1999) Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, Akçağ Yayınları, Ankara, 227.
- Bozok, D. (2005) Türk Hamamı ve Geleneklerinin Turizmde Uygulanışı, Sosyal Bilimler Dergisi, 75.
- Giresun İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, www.giresun.ktb.gov.tr.